

УДК 070: 340.116

І. В. Кипич

РОЛЬ ЗМІ В РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ, ДЕМОКРАТІЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Постановка проблеми. Динамічні процеси, що відбуваються в Україні та характеризуються реформуванням політичної системи суспільства, активно впливають і на засоби масової інформації, докорінно змінюючи розуміння їх ролі в процесі розбудови сучасної правової Української держави та розвитку її громадянського суспільства. Це, у свою чергу, призводить до ускладнення функцій ЗМІ в Україні. Неоднозначні зміни в українському суспільстві віддзеркалюються також у суперечливому характері впливу ЗМІ на процеси демократизації.

Ось чому саме зараз вкрай необхідно визначити умови, за яких засоби масової інформації можуть виконувати функції впливового чинника демократичного розвитку, запропонувати конкретні заходи, які здатні забезпечити становлення в Україні такої моделі взаємодії політичної та медіа-систем, що сприятиме консолідації та демократизації суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Роль засобів масової інформації в конструюванні політичної реальності, питання впливу ЗМІ на процес демократичного розвитку суспільства і становлення інститутів громадянського суспільства з'ясовували у своїх роботах В.В. Березенко, М.Т. Дзюба, М.І. Горлач, А.Г. Костирев, Н.О. Мороз, І.О. Прилуцький, В.О. Приступенко, Д.В. Яковлев.

Вітчизняні дослідники – А.З. Москаленко, В.І. Шкляр, М.І. Скуленко, В.М. Бибик, О.В. Зернецька, А.І. Ручко, Г.Г. Почепцов – глибоко аналізують окремі аспекти означеної проблематики, але, як правило, торкаються їх при розробці інших тем.

Мета статті – аналіз проблем впливу і взаємозв'язку функціонування системи ЗМІ з розвитком демократії та правової держави в Україні.

Виходячи з даної мети поставлено такі завдання:

- визначити роль ЗМІ у побудові громадянського суспільства в Україні на сучасному етапі розвитку правової, демократичної держави;
- проаналізувати стан інформаційного законодавства України, яке стосується діяльності системи засобів масової інформації;
- означити проблеми доступу до інформації як важливого фактора розвитку демократії та правової держави в Україні.

Вклад основного матеріалу. Особливо актуальним розуміння проблем впливу і взаємозв'язку функціонування системи ЗМІ з розвитком демократії виявляється для держав, що переживають період трансформації. Бурхливі процеси соціально-економічних перетворень відзначаються суперечливістю та приховують у собі небезпеки, які сталі демократії навчилися завчасно бачити та долати за допомогою законів і моральних норм. Тому перед українським суспільством, яке нещодавно вступило на шлях демократичного розвитку, постає наріжне питання вивчення світового досвіду і розробки власних стандартів взаємодії ЗМІ та держави.

Громадянське суспільство, з одного боку, є важливою передумовою демократичних трансформацій та перетворень, а з іншого, – функціонування громадянського суспільства можливе лише в умовах демократичної правової держави. Розвинене громадянське суспільство – це умова демократичного врядування, оскільки його наявність полегшує захист індивідуальних і громадських інтересів громадян, стримує узурпацію влади, забезпечує підзвітність влади суспільству.

Громадянське суспільство активно сприяє процесам політичної демократизації, набуття державою ознак правової, відстоюючи матеріальну і духовну незалежність людини від держави, домагаючись правової гарантії такої незалежності, захисту приватних і суспільних інтересів людей [1].

Правова регламентація в нашій державі, яка почалася з 1990 року, надала правову основу для подальшої діяльності ЗМІ України. Важливі положення щодо цього були закріплені в Основному Законі нашої держави – Конституції України, прийнятій на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року [2]. Так, у ст. 15 цього документа підкреслюється, що суспільне життя в нашій державі ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена.

Розвиває ці положення ст. 34 Основного Закону України [2]. В ній підкреслено, що кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в іншій спосіб – на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Законодавство нашої держави, спираючись на Конституцію України, Кримінальний та Цивільний кодекси, починаючи з 1992 року, увело цілу Низку спеціальних законів стосовно різних галузей діяльності ЗМІ. Серед них – Закони України «Про інформацію» [3], «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» [4], «Про телебачення і радіомовлення» [5], «Про авторське право і суміжні права» [6], «Про рекламу» [7], «Про державну таємницю» [8], «Про внесення змін і доповнень до положення законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій» [9], «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення» [10], «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» [11], «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» [12], «Про науково-технічну інформацію» [13], «Про видавничу справу» [14], «Про звернення громадян» [15], «Про захист інформації в автоматизованих системах» [16], «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» [17], «Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення України» [18], «Про вибори народних депутатів» [19] та інші.

Як зазначає І.В. Арістова у своїй роботі «Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти», «в єдиному інформаційному просторі законодавство повинно бути спрямовано на забезпечення:

- дотримання конституційного права кожного «вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію» будь-яким законним способом (ст. 34 Конституції України), зокрема, знайомитися з документами і матеріалами, що безпосередньо торкаються його прав і свобод;
- можливостей контролю з боку громадян і громадських організацій за діяльністю органів державної влади;
- захисту авторського права і права майнової власності на інформаційні ресурси, інформаційні технології та засоби їх забезпечення;
- формування і використання інформаційних ресурсів в умовах рівності всіх форм власності шляхом створення інформаційного ринку і конкурентного середовища, проведення державної антимонопольної політики;
- відповідальності суб'єктів єдиного інформаційного простору за правопорушення під час формування інформаційних ресурсів та їх використання, зокрема, персональної відповідальності керівників органів державної влади за якість формування державних інформаційних ресурсів і доступу до них;
- узгодженості рішень і використання єдиного інформаційного простору;
- тісної інформаційної взаємодії з країнами-членами СНД і активного інформаційного обміну в системі міжнародного співробітництва;
- інформаційної безпеки [20, с. 245].

У сучасних демократичних суспільствах юридичний спосіб регуляції відносин між владою і засобами інформації втілюється, насамперед, у законодавчому встановленні і реальному забезпеченні права громадянина на інформацію. Це, так би мовити, «запустить» механізм практичної реалізації конституційного права на свободу одержання інформації. Правовою основою такого механізму повинні стати законодавчо закріплені чіткі правила, умови та порядок одержання громадянами та інституціональними структурами суспільства інформації в органах державної влади і місцевого самоврядування, від інших державних і недержавних юридичних осіб, а також прямий доступ до державних і недержавних інформаційних ресурсів.

У законодавстві про діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування повинно також бути закріплено обов'язки й відповідальність цих органів та їх посадових осіб за інформування громадян і всіх структур суспільства, за надання їм інформаційних послуг, за накопичення, зберігання і використання державних інформаційних послуг у сферах відповідальності цих органів. Це дозволить «зміцнити» авторитет державної та місцевої влади, правопорядок і істотно обмежити можливості корупційних відносин у владних структурах [20, с. 251].

Наявність багатьох структурованих і упорядкованих незалежних джерел інформації розширює для масового користувача можливості одержання достовірної інформації в зручній для нього формі, створюють умови для підвищення оперативності та достовірності інформаційного забезпечення прийняття управлінських рішень в органах влади, ефективності інформаційної підтримки привселюдної,

політичної та громадської діяльності, а також формування і впливу громадської думки як справжньої «четвертої влади» в демократичному суспільстві.

Громадсько-політичне структурування суспільства – одне з першочергових завдань усіх гілок влади в Україні, суть якого полягає в якнайшвидшому створенні відповідної правової бази та забезпеченні на її основі сприятливих умов, включаючи можливу державну підтримку діяльності різноманітних політичних, громадських, професійних і корпоративних структур, а також здійснення контролю за суворим дотриманням цими організаціями Конституції України і чинного законодавства. На жаль, у сучасній в Україні політичній ситуації законодавство у сфері громадсько-політичного структурування суспільства є зоною активної сутички протиборчих політичних інтересів, що суттєво гальмує процес формування громадянського суспільства. Проте, рано чи пізно ця проблема повинна бути вирішена, а також забезпечена чітка правова регламентація діяльності громадсько-політичних структур суспільства.

Одна з базових основ відкритого громадянського суспільства – це практично реалізована свобода інформації. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології, засоби і системи обчислювальної техніки і зв'язку, наприклад технологія Internet, та перспективи їх розвитку не тільки надають принципово нові, найширші можливості для вільного масового поширення інформації, масового інформаційного обміну та комунікацій, але і дозволяють говорити про інформаційну революцію, що відбувається у кінці XX ст., результатом якої стане новий тип демократичного суспільства – інформаційне суспільство [20, с. 253].

Українські ЗМІ на законодавчому рівні одержали свободу слова, свободу від цензури, політичну і професійну незалежність від державної влади, проте не знайшли стійкої матеріальної бази для вільної самостійної діяльності, тобто в поточний момент відсутній правовий механізм забезпечення та реалізації прав і свобод ЗМІ.

В умовах недостатньої розвиненості громадсько-політичних структур та відсутності певної державної політики в галузі масової інформації «незалежні» ЗМІ, що уражені хворобою економічної несвободи, фактично змушені виражати не думку суспільства, а приватні або корпоративні інтереси у просторі мас-медіа своїх явних і неявних власників. При цьому не без їх участі впроваджується міф про те, що саме ЗМІ є «четвертою владою», якою у справжній демократичній державі повинна бути громадська думка, що сформована самим суспільством та його громадсько-політичними структурами, яка виражається через засоби масового інформування, які включають традиційні ЗМІ.

В подібній реальній ситуації державній владі, яка дійсно прагне об'єктивно інформувати громадян і сприяти формуванню громадянського суспільства, необхідно забезпечити на нормативно-правовому рівні реалізацію прав і свобод ЗМІ. Очевидно, що успіх цієї акції залежить від комплексу заходів, що застосовуються (нормативно-правових, організаційно-технологічних, економічних) [20, с. 256].

На жаль, наша громадськість, навіть журналістський загал у свій час не помітили серйозні рогатки для свободи слова, закріплені у статті 34 Конституції, в якій ця свобода «може бути обмежена законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням

чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей...» [2].

Ухвалена Верховний Радою України (січень 1997 р.) Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України [21] містить чимало сумнівних положень, які можна вільно тлумачити на користь цензури засобів масової інформації.

Як загрози національній безпеці визначаються: «невваженість державної політики та відсутність необхідної інфраструктури в інформаційній сфері; інформаційна експансія з боку інших держав». Одним з напрямків державної політики визначається «усунення негативних факторів розповсюдження інформаційного простору; розробка та втілення необхідних засобів і режимів отримання, зберігання, розповсюдження та використання суспільно значущої інформації» [22].

Таким чином, було створено небезпечний прецедент, коли уряд може на власний розсуд засекречувати інформацію (незважаючи на статтю 38 Закону про державну таємницю, яка передбачає відповідальність за безпідставне засекречування інформації) та проводити таємні операції проти інститутів громадянського суспільства як то засоби масової інформації (згідно статті 14 Закону про державну контрольно-ревізійну службу в Україні КРУ може проводити перевірки суб'єктів підприємницької діяльності незалежно від форми власності лише за постановою прокурора або слідчого, винесеної в ході розслідування кримінальної справи) [23].

Висновки. Перехід України до нового типу економічного розвитку, громадянського суспільства і правової держави, політичний плюралізм породжують величезну суспільну потребу в інформації. Необхідність задоволення цієї потреби й обумовлює особливу роль ЗМІ у житті суспільства. При цьому повною мірою виявляються такі властивості ЗМІ, як масовість, тиражуємість, періодичність, використання інформаційних ресурсів, що постійно поповнюються, створення первинної інформації, застосування сучасних інформаційних технологій і засобів телекомунікацій. ЗМІ є діючим каналом інформування суспільства щодо діяльності влади та його реакції на дії влади. Ці особливості роблять ЗМІ найважливішим соціальним інститутом, одним із складових інформаційного простору України.

На цей час не вирішено ще багато проблем, що пов'язані зі свободою доступу до інформації журналістів, із правовою охороною особистої таємниці в ЗМІ, захистом громадянина і суспільства від помилкової і несумлінної інформації, що поширюється ЗМІ. ЗМІ не виконують у повному обсязі освітніх завдань та завдань зберігання і розвитку національних культур.

Рішення цих проблем може бути знайдене в рамках реалізації таких завдань:

- недопущення підпорядкування ЗМІ інтересам влади і бізнесу, посилення можливостей їх впливу на ЗМІ (прямого натискування, постачання ЗМІ неповною, перекрученою або помилковою інформацією, безправ'я журналістів, зрощування структур влади, бізнесу і преси тощо);

- перешкода концентрації і монополізації ЗМІ, що веде до зменшення незалежних джерел інформації та ін.;

- сприяння розвитку місцевих ЗМІ і захист інтересів регіональних ринків масової інформації;

– удосконалювання законодавства в частині реалізації свободи слова й інформації, вільного поширення масової інформації, недопущення поширення насильства і нетерпимості через ЗМІ, забезпечення плюралізму ЗМІ, доступу до, офіційної інформації тощо.

На жаль, але і на даному етапі можна констатувати, що в Україні діє авторитарна модель взаємодії політичної та медіа-систем, ознаки якої вбачаються в тому, що: 1) залишається потужним державний контроль над системою ЗМІ, в тому числі над її недержавною складовою; 2) функції ЗМІ підпорядковані інтересам забезпечення впливу держави та залежних від неї власників ЗМІ на суспільство; 3) мінімізовано дієвість ЗМІ як інструменту критики та контролю за владними інститутами, як каналу комунікаційного діалогу між населенням та владою; 4) наявна нерівність можливостей доступу до інформації між різними групами населення.

Доведено, що для подолання негативних тенденцій та надання українським засобам масової інформації можливості повною мірою виконувати функцію комунікації, що є необхідною складовою консолідації та гуманізації суспільства і розвитку демократії, слід негайно вжити заходів по формуванню в Україні соціально-відповідальної моделі взаємодії політичної та медіа-систем, яка відповідає потребам та політичній культурі суспільства:

1) запровадити у життя демократичні механізми регуляції та саморегуляції ЗМІ;

2) завершити роздержавлення засобів масової інформації шляхом створення суспільного телебачення та радіомовлення;

3) здійснити демонополізацію ЗМІ, засобів технічного забезпечення їх виробництва, доставки преси, трансляції телерадіопрограм;

4) забезпечити суспільну підтримку вільної незалежної преси;

5) сприяти прискореному розвитку української складової мережі Інтернету.

Саме ці питання і можуть стати перспективами подальших розвідок у цьому напрямі.

Література

1. Характеристика громадських формувань як інститутів громадянського суспільства : Роз'яснення Міністерства юстиції України від 24.01.2011.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. № 30. – Ст. 141.
3. Про інформацію : Закон України від 6 квітня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 48. – Ст. 650.
4. Продруковані засоби масової інформації (преса) в Україні : Закон України від 16 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. 1993. – № 1. – Ст. 1.
5. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 43.
6. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 13. – Ст. 64.
7. Про рекламу : Закон України від 3 липня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 39. – Ст. 181.
8. Про державну таємницю : Закон України від 21 січня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. 1994. – № 16. – Ст. 93.
9. Про внесення змін і доповнень до положення законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій : Закон України від 6 травня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – № 24. – Ст. 259.

10. Про Національну раду України з питань телебачення та радіомовлення : Закон України від 23 вересня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 48. – Ст. 296.
11. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів : Закон України від 23 вересня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 50. – Ст. 302.
12. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації : Закон України від 23 вересня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 49. – Ст. 299.
13. Про науково-технічну інформацію : Закон України від 25 червня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 33. – Ст. 345.
14. Про видавничу справу : Закон України від 5 червня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 32. – Ст. 206.
15. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 47. – Ст. 256.
16. Про захист інформації в автоматизованих системах : Закон України від 5 липня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 31. – Ст. 286.
17. Про професійних творчих працівників та творчі спілки : Закон України від 07 жовтня 1997р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1997. – № 52. – Ст. 312.
18. Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення України : Закон України від 18 липня 1997р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 45. – Ст. 284.
19. Про вибори народних депутатів : Закон України від 17 листопада 2011р. // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 10–11. – Ст. 73.
20. Арістова І.В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти : монографія / За загальною редакцією д-ра юрид. наук, проф. О.М. Бандурки : монографія. – Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 368 с.
21. Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України : Постанова Верховної Ради України від 18 липня 1995 р., № 532-95-п. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 10.
22. Зеркало недели. – 1997. – 18 января.
23. Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні : Закон України від 26 січня 1993 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1993. – № 13. – Ст. 111.

Анотація

Кипич І. В. Роль ЗМІ в розвитку правової держави, демократії та громадянського суспільства в сучасній Україні. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню взаємовідносин між засобами масової інформації і громадянським суспільством. Особлива увага звертається на визначення ролі ЗМІ в контексті розвитку демократії та правової держави в Україні.

Ключові слова: громадянське суспільство, засоби масової інформації, демократія, правова держава.

Аннотация

Кипич И. В. Роль СМИ в развитии правового государства, демократии и гражданского общества в современной Украине. – Статья.

Статья посвящена исследованию взаимоотношений между средствами массовой информации и гражданским обществом. Особое внимание обращается на определение роли СМИ в контексте развития демократии и правового государства в Украине.

Ключевые слова: гражданское общество, средства массовой информации, демократия, правовое государство.

Summary

Kipich I. V. A role of mass-media is in development of the legal state, democracy and civil society in modern Ukraine. – Article.

Article is devoted to the relationship between the media and civil society. Particular attention is paid to the role of media in the context of democracy and rule of law in Ukraine.

Key words: civil society, the media, democracy, constitutional state.